

De straatverlichting van Woerden vóór de oprichting van de gasfabriek

door dr. Annie Stolp

De moderne mens is geneigd zich het verleden somber voor te stellen, zonder daarbij in het bijzonder aan de openbare straatverlichting te denken. En juist daarmee was het heel lang nog zeer slecht gesteld. Ondanks de aan het begin van de negentiende eeuw gedane uitvindingen, die de mogelijkheid tot het scheppen van onze hedendaagse verlichte wereld inhielden, bleef het nog jaren lang vrij donker in vele Nederlandse steden. In Woerden heeft men het tot 1845 moeten doen met een straatverlichting van zuivere raapolie, de z.g. patentolie, die nog geen 50 lantaarns telde en uitsluitend in het winterseizoen, dat wil zeggen van oktober tot april werd gebrand; en dan nog met uitzondering van die avonden, waarop de maan eerst na twaalf uur onderging terwijl de hemel helder was. Toch deed de behoefte aan betere stadsverlichting, die in de veertiger jaren vrij algemeen te constateren valt, zich toen ook in Woerden gevoelen. Nadat het stadsbestuur in 1843 de olieverlichting uit zuinigheids-overwegingen in eigen beheer had genomen, besloot het twee jaar later het licht te verbeteren door de straten in plaats van met olie door Hallo-gas te verlichten¹⁾.

De naam van het nieuwe verlichtingsmiddel, dat naar de fabrikant heette, was misleidend. Het Hallo-gas was geen uit steenkool of vetten bereide ijle stof, maar een kool en waterstof houdende vloeistof die door verwijdering van het teveel aan koolstof geschikt voor verlichting gemaakt was; een vloeibaar gas dus. Voor de bereiding konden verschillende grondstoffen gebruikt worden, terwijl het procédé zelf op twee geheel van elkaar afwijkende methoden kon worden verricht²⁾. Hallo was dan ook niet de enige, die octrooi aanvroeg op de nieuwe wijze van verlichting. Door zijn mededingers er toe te bewegen zich terug te trekken of door overname van hun octrooien, had hij kans gezien zich voor een belangrijk deel van concurrentie te ontdoen.

Nadat Hallo zijn produkt ruim een jaar in een paar oude stallen in Den Haag vervaardigd had, richtte hij een fabriek op in een aan de stad Amsterdam behorende loods tegenover het Roeterseiland, van waar uit hij de lichtstof over geheel Nederland hoopte te distribueren³⁾. Door het aangaan van contracten met dephouders, die het alleenrecht tot verkoop in bepaalde steden of streken hadden, dacht hij groot- en kleinhandel te kunnen beheersen. Door reclame in de couranten en het houden van proefnemingen voor eventuele afnemers trachtte hij aan te tonen, dat zijn verlichtingsmiddel boven het steenkoolgas te verkiezen was⁴⁾. Uit een uit één post bestaande rekening van de winkelier N.C. van der Kas, die niet in verband gebracht kan worden met het inslaan van de wintervoorraad, kan niet anders begrepen worden dan dat dit ook in Woerden gebeurd moet zijn, en wel met goed resultaat, wat elders niet altijd het geval is geweest⁵⁾. Zo kon het voorstel, dat in april voor het eerst door de fabricagecommissie geopperd was, reeds op 9 september worden aangenomen en de datum van ingang op 1 oktober worden gesteld⁶⁾.

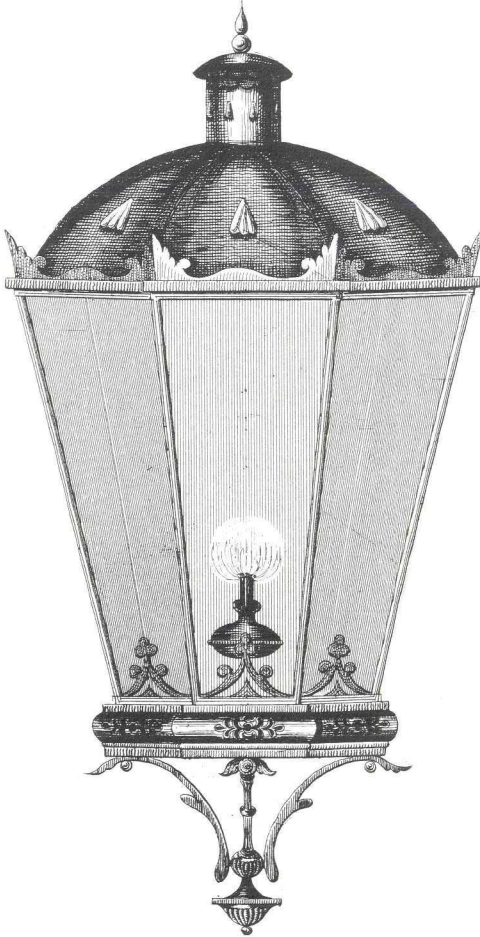
Het Hallo-gas moest in speciaal daartoe ingerichte lampen worden gebrand. Hallo, die naast het vloeibaar gas ook de daarvoor benodigde apparatuur verkocht, had een enorme sortering in deze lampen. Door middel van een lithografische plaat, die bij mijn weten alleen in Woerden is bewaard gebleven, bracht hij zijn cliëntele op de hoogte van de grote keuze, die zij konden maken⁷⁾. Voor de gebruikers van de straatverlichting was deze voorlichting eigenlijk overbodig, want daarvoor kon men een zeer eenvoudig apparaat worden volstaan. Het kan natuurlijk zijn, dat particulieren te Woerden zich door de plaat hebben kunnen laten inspireren, maar van dat gebruik is ons helaas niets bekend. De lamp voor de straatverlichting bestond uit een rond of vierkant voorwerp, waarop een koperen gasbrander geschroefd was. Door een kleine wijziging aan de lantaarn kon het gemakkelijk op de plaats van de olielamp worden aangebracht. Aan de hand van een voorbeeld, dat in de fabriek te Amsterdam in orde gemaakt was, konden de overige lampen ter plaatse veranderd worden. Deze procedure schijnt zonder moeilijkheden verlopen te zijn. Geleidelijk werd op de nieuwe lampen overgeschakeld.

Het enige bezwaar, dat bestond te Woerden en Vlaardingen, waar het Hallo-gas ook enige tijd voor de straatverlichting in gebruik geweest is, was de windgevoeligheid van de vlam. De lampen waaiden nogal eens uit, een euvel, dat ook na opzending van een exemplaar naar Amsterdam, waar het door de

HALLO-GAS

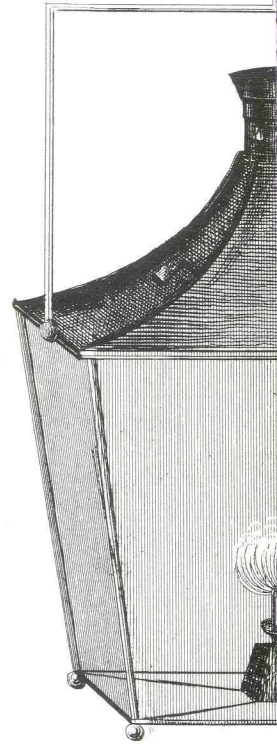
van Gelder & Comp.

N° 1.

N° 1. Lantaarn met Ornement
om op Kolom. te staan.

Amst

N° 2. Hang
Stads

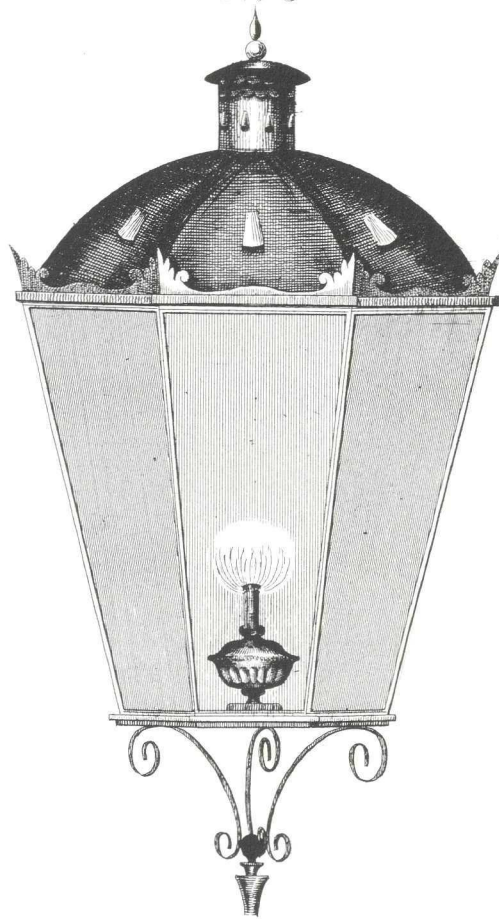
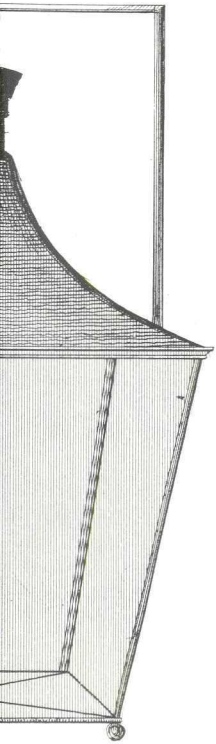
All bestuande Stadslantaarns kunnen voor

VERLICHTING

Dan

Water, over de Beurs N° 7.

N° 5

arn voor
ing.

*N° 5. Lantaarn waarmede de tuinen van de Diergaarde
Natura Artis Magistra zyn verlicht.*

Hallo-Gas-Verlichting ingevigt werden.

fabrikant zelf behandeld werd, niet meteen verholpen was⁸). Verder beviel de Hallo-gasverlichting goed. Het licht was duidelijk sterker dan dat van olie. Het alcoholgehalte liep door bewaren niet terug. De vloeistof ondervond geen nadelige invloed van koude of vorst. Bovendien was het onderhoud eenvoudiger dan dat van olielampen. De gaslampen behoeften niet iedere avond te worden gevuld en het aansteken kostte veel minder tijd, hoewel de vlam met behulp van het toevoegen van terpentijn opgewekt moest worden⁹). Toen de Amsterdamse fabrikant zich in het voorjaar van 1848 door liquidatie van zijn bedrijf genoodzaakt zag de leverantie te staken, wat dat voor het stadsbestuur van Woerden allerminst reden om van verder gebruik van de lichtstof af te zien. Het werd voortaan betrokken van een andere leverancier, de te Amsterdam gevestigde apotheker J.C. Boldoot¹⁰). Deze had al in 1844 vloeibaar gas op de markt gebracht, dat bereid was volgens de methode van Jennings, dat ook wel gas-american genoemd werd. Het is daarom niet helemaal zeker, dat de door Boldoot geleverde vloeistof geheel identiek was aan die van Hallo. In ieder geval bleef de naam gehandhaafd en hebben zich door het veranderen van leverancier geen complicaties voorgedaan.

Zowel het Hallo-gas als de patentolie waren aan prijsschommelingen onderhevig. Het Hallo-gas was ook niet duurder dan de olie, maar het was wel onvoordeliger in het gebruik.

Toen in april 1852 door het opheffen van de vrijdom van accijns op het vloeibaar gas de prijs met ongeveer de helft verhoogd moest worden, was het stadsbestuur genoodzaakt de kosten van de straatverlichting in beschouwing te nemen¹¹).

In de loop van de zomer deed een van de oprichters van de Alkmaarse Pijp Gas Compagnie, de Amsterdamse landmeter C.C. Ferrari, die ook elders bezig was als gaspromotor contacten te leggen, ook Woerden het aanbod de stad van een steenkoolgasverlichting te voorzien¹²). Op basis van de door hem verstrekte gegevens berekende de fabricagechef H. Paling jr. de kosten dezer verlichting op f 2.680,— per jaar. Die voor een gelijk aantal Hallo-gas- en olielampen zouden respectievelijk f 2.267,— en f 1.612,— bedragen. Met algemene stemmen werd door de Raad besloten de patentolieverlichting opnieuw in te voeren. De enige extraatjes, die men zich daarbij meende te kunnen permitteren, waren uitbreiding van het aantal lampen met vijf en verlenging van het aantal branduren van 1100 tot 1300. De kosten hiervoor ten bedrage van f 515,— konden onder de post onvoorziene uitgaven worden opgebracht¹³). De winkelier N.C. van der Kas, die het Hallo-gas alleen in de winter 1845/46 had kunnen leveren — daarna werd het regelrecht uit de fabriek zelf aangevoerd — voorzag nu de stad van patentolie tegen $35\frac{23}{100}$ ct en van lijnolie tegen $33\frac{25}{100}$ ct de ned. kan. Een gedeelte van het voormalige brandspuithuis achter het Stadhuis (thans museum) werd afgescheiden voor het bewaren der lampen, twee bakken werden aangemaakt voor hun vervoer¹⁴).

Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat Ferrari voor een zo beperkte verlichting zijn beloften waar had kunnen maken. Het besluit tot herinvoering van de oude verlichting, kan onder de bestaande omstandigheden alleen maar als verstandig beschouwd worden. Voldoening gaf het de stedelijke overheid natuurlijk niet en de tegenzin tegen het oude licht moet toegenomen zijn naar mate er meer gasfabrieken in kleinere steden werden opgericht. Bij deze ontwikkeling wilde men niet achterblijven. In januari 1857 werden de directeurs van de gasfabrieken te Gouda, Schoonhoven, Utrecht, 's-Gravenhage en Culemborg per circulaire bekend gemaakt met het voornemen van het stadsbestuur van Woerden om de olieverlichting door gas te vervangen¹⁵). Waar het werk in de zomermaanden zou moeten worden uitgevoerd, was het noodzakelijk zo snel mogelijk een uitvoerder voor het project te vinden. De eerste maart eindigde de inschrijvingstermijn. De offertes zouden op 3 maart geopend worden in aanwezigheid der gegadigden indien zij dat wensten. Van de vier fabrikanten, aan wie de door de stad gestelde voorwaarden in februari waren toegezonden — H.A. Bake te Utrecht, J.M. van der Made te Dordrecht, de Wed. A. Sterkman te 's-Gravenhage en F.C. Robbé en Co. te Gouda, had alleen de laatste firma een plan ingediend¹⁶). Haar gemachtigde was de enige kandidaat, die op 3 maart te Woerden verscheen. Zijn firma was bereid de stad 25 jaar lang gedurende 1300 branduren met 60 gasvlammen te verlichten voor f 25.70 per vlam, ofwel voor een totaal bedrag van f 1.540,—¹⁷). Zij bood hiervoor geen steenkoolgas aan, maar het type oliegas, dat sedert 1854 de straten van Gouda verlichtte¹⁸). Van dit gas werd verwacht, dat het goedkoper en zelfs beter licht zou leveren. Aan deze verwachting heeft deze oliegasverlichting niet voldaan, zoals ik gaarne in een volgend verhaaltje over de gasfabrieken van Woerden en Gouda zou willen laten zien.

Noten

- 1) Inv.* no. 14; 20 sept. 1843; 9 sept. 1845.
- 2) Bleekrode, S., Jaarboekje van Wetenschappen en Kunsten, II, pag. 47, 48; 216, 217.
- 3) Gem. Archief 's-Gravenhage. Notulen B. en W. mei-sept. 1843.
- 4) Advertenties in Alg. Handelsblad, 15 maart, 26 april 1845.
- 5) B.v. te Leeuwarden, Breda en Nijmegen.
- 6) Inv. no. 14; 19 sept. 1845.
- 7) Ibidem no. 116; bijlagen notulen B. en W. no. 394.
- 8) Ibidem no. 120; bijlagen notulen B. en W. no. 565.
- 9) Ibidem no. 119; bijlagen notulen B. en W. no. 66/5.
- 10) Blijkt uitsluitend uit de rekeningen, inv. no. 618.
- 11) Inv. no. 140; notulen B. en W. 6 juli 1852.
- 12) Gem. Archief Delft. Notulen B. en W. 6 juli 1852.
- 13) Inv. no. 15; bijlagen notulen Raad 1852 no. 12/17.
- 14) Ibidem no. 64; notulen B. en W. 21 sept. 1852.
- 15) Ibidem; notulen B. en W. 6 jan. 1857.
- 16) Ibidem; notulen B. en W. 13 febr. 1857.
- 17) Ibidem; notulen B. en W. 3 mrt. 1857.
- 18) Gouda, zeven eeuwen stad: Hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda. Uitgegeven bij de herdenking van het 700 jarig bestaan van de stad Gouda in 1972. Geselschap, J.E.J., Nieuwe uitvindingen bereiken Gouda. (Het gaslicht, pag. 433-434).

* Inv. = Peters, L.C.M., Inventaris van het archief der gemeente Woerden, 1811-1936, Woerden, 1969.

De molen van 's-Gravensloot

door N. Plomp

Sommige lezers zullen de watermolen van 's-Gravensloot nog hebben gekend in zijn laatste gedaante, als „de afgebroken molen”. Dat was na 1884, toen de molen werd ontdaan van bovenhuis en wieken. Het merkwaardige bouwsel dat toen overbleef fungeerde nog jaren als woning. Het stond aan de Rijn, op de weg van Woerden naar Kamerik, en is vereeuwigd op een ansichtkaart die hierbij wordt gereproduceerd.

Voor de molen zijn laatste wiekslag maakte was hij vereeuwigd door Willem Gestel, de vader van de bekende Leo Gestel. Het schilderij is aangekocht door de gemeente Kamerik, en hangt in het Gemeentehuis. Ook daarvan drukken wij een afbeelding hierbij af.

Reeds in 1490 had 's-Gravensloot een watermolen. Uit dat vroege verleden zijn echter geen nadere bijzonderheden over de molen bekend.

In het rampjaar 1672 kwam de molen aan het front te liggen. Woerden maakte deel uit van de Hollandse waterlinie, en bij de voorpost Fort Kruipin werd zwaar slag geleverd tussen de Fransen en de troepen van de Prins van Oranje. De molen, die vlak bij het fort stond, ging in de nacht van 12 oktober 1672 in vlammen op.

In de oudste stukken uit het polderarchief vinden we dat in 1687 zekere Jacob Claasz Plomp molenaar van de herbouwde molen was. Hij had er geen dagwerk aan, want hij was daarnaast bode van het gerecht van 's-Gravensloot en herbergier van het gerechtshuis, de herberg „Kruipin” die stond tegenover de boerderij die nu bewoond wordt door de familie De Leeuw.

Na zijn overlijden in 1702 werd Jacob Plomp opgevolgd door zijn neef Cornelis Jansz Geesdorp. Deze overleed in 1710. Nadat zijn weduwe nog een jaar het bedrijf had voortgezet werd Evert Keyser er molenaar.

Ook deze heeft niet lang de polder bemalen. Hij stierf in 1721, waarna zijn echtgenote het bedrijf nog minstens zeven jaar aanhield.

Er volgt dan een hiaat in de molenrekeningen, waardoor wij niet te weten kunnen komen wat er nadien in de polder is omgegaan. Uit 1780 is er weer een molenrekening, waaruit blijkt dat Hannes Vermeulen toen molenaar was. Hij was geen herbergier; want dat was toen reeds een voorvader van de familie De Leeuw.

In 1802 kwam de familie Verhoef op de molen wonen. Dit geslacht bleef er tot 1884. Van 1802 tot 1839 was het Albert Verhoef, daarna tot 1882 Jan Verhoef, en de laatste twee jaren diens zoon Johannes. In 1884 verenigden 's-Gravensloot en Kamerik Mijzijde zich tot één waterschap. Dat werd